

Bakhåll!

Tankar kring en dokumentär målning från ett krigsdrabbat Uganda

av

Sverker Finnström

sverker.finnstrom@antro.uu.se

I Sverige minns många fortfarande de ohyggliga bilder och vittnesskildringar som nådde oss från Uganda och Idi Amins skräckvälde under sjuttioalet. Kanske minns en del av oss även rapporteringen från det tidiga åttiotalets blodiga inbördeskrig i landets centrala delar. Idag framhålls Uganda ofta som ett framgångsland när det gäller AIDS-bekämpning, återuppbyggnad, strukturanpassning och skuldavskrivning. På Sidas hemsida kan man läsa följande:

Ugandas ekonomi förbättras och respekten för de mänskliga rättigheterna ökar. Men fortfarande är det ett av världens fattigaste länder och långt från en demokrati. Det kommer fortsatt att ta tid innan landet är helt återställt från diktaturen under Idi Amin och Milton Obote. (www.sida.se, daterat 1 dec 2001)

I oktober 2002 högtidlighöll Uganda 40 år av självständighet. Firandet överskuggades dock av ett brutalt inbördeskrig som i mer än 16 år har förts i Acholiland i norra Uganda. En något ovanlig bild av inbördeskriget har fungerat som inspiration till denna text. Bilden som jag utgår ifrån är en målning, en lokal konstnärs gestaltning av kriget. Kan en målning sägas vara dokumentär, eller autentisk? Utifrån ett antropologiskt perspektiv vill jag visa att svaret är jakande.

Men först några ord om kriget, som vi sällan läser om i svensk media. För att åter citera Sidas information: "Denna goda utveckling skuggas dock av de väpnade konflikter där Uganda berörs, den regionala konflikten i Demokratiska Republiken Kongo och den utdragna inomstatliga konflikten med rebellrörelserna i landets norra och västra delar." Idag strider rebeller från Lord's Resistance Army, i svensk media kallad Herrens motståndsmå, mot Ugandas regeringsarmå, och Acholiland är den direkta krigszonen. Av rent militärstrategiska skål har regeringsarmån tvingat en halv miljon människor, eller ca halva acholibefolkningen, till interna flyktingläger. Situationen i lägren är mycket svår, och var fjårde person är HIV-smittad. I december 2001 adderade den amerikanska regeringen Herrens motståndsmå till "the USA

Patriot Act". Denna amerikanska lag listar ett fyrtiotal organisationer med vilka förhandlingar inte kan tillåtas. De ska istället bekämpas i det globala kriget mot terrorismen (US Department of State 2001). Ugandas regering välkomnade omedelbart det amerikanska fördömandet av alla initiativ till dialog. Under täcknamnet "Operation Iron Fist" gick regeringsarmén till storoffensiv samtidigt som president Yoweri Museveni aviserade stora ökningar i Ugandas försvarsbudget, men fortfarande tycks rebellerna outtröttliga.

Rebellernas övergrepp mot de mänskliga rättigheterna är ohyggliga. De har brutalt kidnappat tusentals barn i försöken att rekrytera nytt manskap, och civilbefolkningen har varit den primära måltavlan för det militära våldet. Men även Ugandas armé rekryterar minderåriga, speciellt på landsbygden och i flyktinglägren. Att locka unga människor till regeringsarmén är inte svårt, då möjligheterna till jobb eller utbildning är mer eller mindre obefintliga för den fattiga majoriteten unga i den krigsdrabbade landsändan. Andra rekryteras under tvång och hot om fängelse. Trots en ugandisk amnestilag riktad till rebellerna, sitter i skrivande stund minst 25 minderåriga före detta barnsoldater fängslade i Gulu utan rättsliga efterföljder. En annan och nyare lag mot terrorism tycks kullkasta amnestilagen. Om de fängslade barnen inte accepterar att gå med i Ugandas armé, riskerar de åtal. I januari 2003 åtalades två unga pojkar för landsförräderi och omstörtande verksamhet (Gulu Archdiocese 2003). Misstron mot amnestin är hög i norra Uganda.

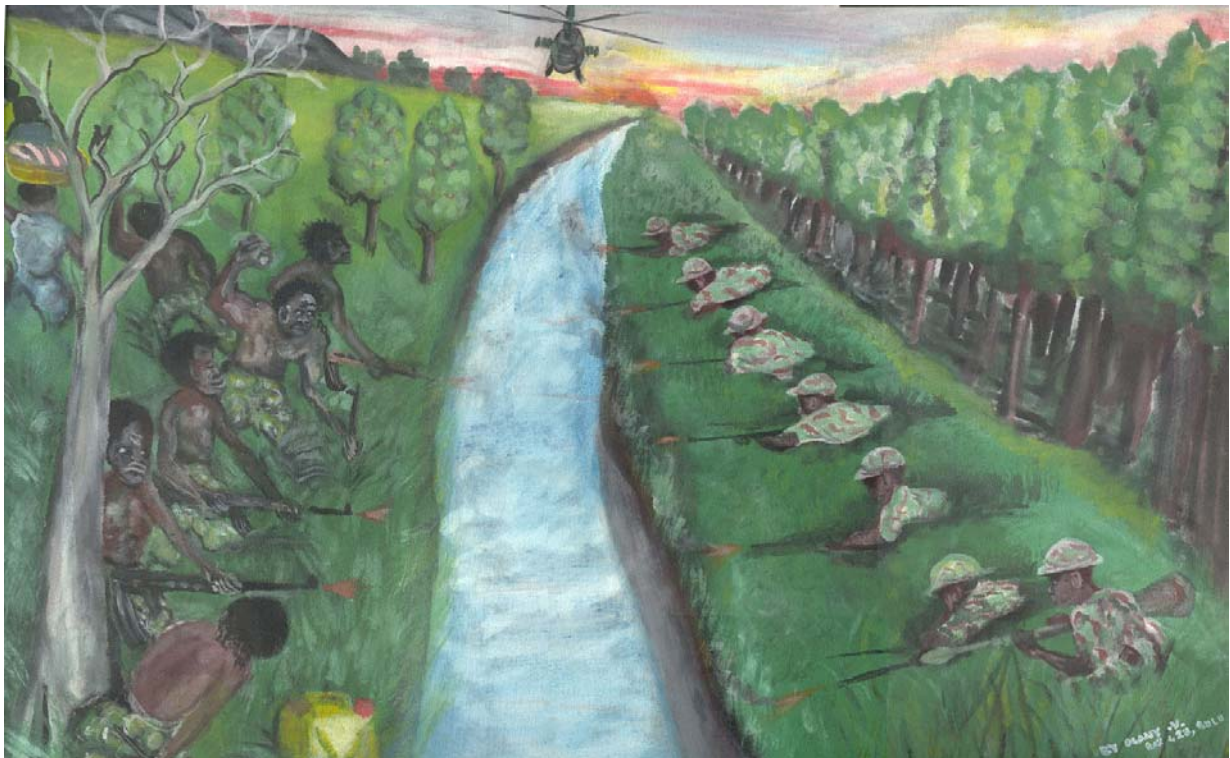
Då och då får jag brev från Uganda, oftast från vänner men ibland också från ungdomar som är helt okända för mig. Nästan alltid handlar breven om frustrationen över omöjligheten att betala de allt dyrare skolavgifterna. En för mig okänd ung man sände mig ett brev, som är lika talande som beklämmande. "Min far, som slet för att tjäna ihop pengar till mina skolavgifter, dödades av rebellerna. Därför har jag fastnat på vägen", skriver han. "Jag ser ingen annan utväg än att själv gå med rebellerna för att bekämpa regeringen." I biståndsföreträdarnas policydokument kan man ofta läsa, att medborgarnas rätt till utbildning och hälsovård är två grundläggande dimensioner av en fungerande och praktiserad demokrati. Uganda är en stor mottagare av svenskt bistånd, och under 2001 avsattes ca en fjärdedel av Sidas ugandastöd till utbildnings- och hälsovårdsektorerna. Samtidigt tvingas allt fler ungdomar i det krigsdrabbade norra Uganda ge upp ambitionerna om utbildning och ofta också avstå från offentlig hälsovård, som blivit allt dyrare i strukturanpassningens kölvatten.

Målningen som denna text utgår från är en kulturell representation av konflikten. Som alltid när antropologen skriver etnografi, är uppgiften att ge representationen ett förklarande sammanhang. Samtidigt är målningen rik på symbolik som styr vår förståelse av den. Symbolers attraktion ligger i att de sällan har ett definierat eller allmänt meningsinnehåll. Till exempel vet vi alla, att Saddam Hussein eller Osama Bin Laden i vissa delar av världen ses som storskurkar, i andra är de närmast hjältar. Mot eller med sin vilja fungerar de som symboler, som uppmanar till tolkningar, ofta starkt färgade av våra känslor. Andra laddade symboler är de nationella fanorna som ibland hissas och ibland bränns beroende på det sociopolitiska sammanhanget. Som jag ska visa nedan definieras mening och betydelse i användandet snarare än tillverkandet av de fysiska objekten, även om själva tillverkandet av objekten också har en meningsbärande dimension. "I strikt mening finns inga symboliska objekt, bara symboliska relationer", menade Raymond Firth (1973:245), en av den klassiska socialantropologins företrädare. I tolkandet av symboler blottar vi våra ideal, värderingar och politiska preferenser. Olika individer har olika förståelse av det offentliga rummets symboler. Ett flertal faktorer, som etnicitet, kulturell bakgrund, genus, ålder, utbildning och social status, är av vikt för individens förståelse. Individer kan med andra ord dela symboler, utan att detta måste innebära att de däri lägger samma mening eller betydelse. Ju fler tolkningar en symbol öppnar upp för, desto mer seglivad blir den, även om kampen för tolkningsföreträde också kan hårdna. Inte sällan handlar politik såväl som vetenskap just om kampen för tolkningsföreträde av symboler.

Här vill jag belysa ett par av de tolkningar jag stött på hos betraktarna av den ugandiska målningen och dess starka symbolik. Jag hittade originalet till målningen på en vägg i World Vision Internationals lokaler, Gulu, norra Uganda. World Vision International är en uttalat kristen biståndsorganisation som säger sig arbeta för alla människors välbefinnande, speciellt barns (se www.wvi.org). I norra Uganda arbetar organisationen främst med att hjälpa före detta barnsoldater till ett någorlunda normalt liv.

Originalmålningen är del i en serie av tretton väggmålningar. Som ett standardiserat narrativ med tydlig början och slut, beskriver väggmålningarna kronologiskt de faser som tusentals barnsoldater antas gå igenom, från det fredliga livet i byn till krig och våld. En målning visar barn som blir kidnappade av rebellerna, en annan när de blir räddade av den ugandiska armén, ytterligare en hur

organisationen World Vision välkomnar barnen, och en avslutande när barnen återförenas med sina föräldrar.¹ Denna text fokuserar på den som heter korseld/bakhåll ("crossfire/ambush") och som illustrerar hur det kan gå till på slagfältet. Jag sökte upp konstnären till väggmålningarna, Vincent Olany, och bad honom göra en ny version av tavlan, nu på duk så att jag skulle kunna ta den till Sverige. Han accepterade mitt förslag, men eftersom tavelduk är svårtillgängligt och dyrt, valde han att måla på baksidan av ett stycke galon, som annars brukar användas till klädsel i bilar och bussar i Uganda. Av samma skäl bytte han oljefärg mot akryl, och med denna kreativa lösning satte han sig att måla en ny version av World Visions tavla. Efter ett par veckor besökte han mig för att visa upp resultatet. Även om det är ganska självklart, bör det påpekas att konstnärens nya version inte blev identisk med originalet. Grundtemat är dock detsamma.

"Crossfire/Ambush", av Vincent Olany, 64x94 cm, akryl på textil/galon

Floden Achwa i norra Uganda delar Acholiland på mitten. Floden är också distriktsgräns mellan guludistriktet på ena sidan och pader- och kitgumdistrikten på den andra. Också tavlan delas av floden som rinner mot den sjunkande solen (eller, om än mer osannolikt, den stigande solen). Mina vänner och informanter i norra Uganda kommenterade genast flodens riktning, när de såg tavlan. I verkligheten,

betonade de, rinner floden i en riktning från sydost mot nordväst. I motsats till vad som antyds i målningen, upplöses inte flodens horisont i den nedgående solen. Mina informanter kommenterade också naturen som omgav floden på målningen. De noterade att flodens högra strand (den östra) dominerades av en rak och välorganiserad skog med många mer eller mindre identiska träd på rad. Den vänstra sidan (den västra) flankeras av ett dött träd. "Det finns ingen sådan skog på flodens östra strand", fick jag höra av mina informanter.

De ugandiska regeringssoldaterna har uppenbarligen lagt sig bakhåll på den östra flodbanken. De verkar lika välorganiserade som skogen bakom dem. Situationer som denna är vanliga i norra Uganda. Armén tar skydd och väntar där rebellerna kan tänkas komma för att hämta vatten, eller försöka ta sig över floden. I mars 1998 hamnade en grupp rebeller i regeringsarméns bakhåll när de kom till ett mindre vattendrag i kitgumdistriktet för att hämta vatten. Från ett avstånd av endast tio meter öppnade armén eld mot barnen när de som bäst höll på att fylla sina vattendunkar. De flesta av rebellerna lyckades snabbt undfly arméns beskjutning, men det var omöjligt för de kidnappade barnen att ta skydd då de var sammanbundna med varandra. Ett trettiotal barn dog i eldgivningen. I den statsägda dagstidningen, *The New Vision*, kunde man snart därefter läsa att Ugandas armé med framgång hade dödat ett stort antal fiendesoldater, samtidigt som armén förnekade att några barn skulle ha dödats (Rodriguez 1998).

Men låt oss återvända till målningen. Som jag nämnde är de ugandiska regeringssoldaterna välorganiserade, och alla är utrustade med likadana uniformer och hjälmar. De är närmast anonyma och saknar individuella drag. Endast soldaten i målningens nederkant har ett urskiljbart ansikte. Rebellerna, å andra sidan, är alla individer med nästan monstruösa ansiktsdrag. "Rebellerna kommer inte att bli glada, om de ser denna målning. För de är ju så fula", kommenterade en informant. Rebellerna saknar kläder på överkroppen, några har tovtigt, tvinnat hår. I vad som kan tyckas sann ramboanda (ännu en symbol!) avfyrar de sina vapen från höften, stående. Många har vittnat om denna rättframma strategi som ofta skrämmer regeringsarmén på flykt. Men den stående positionen har också religiösa konnotationer. Att ta skydd i strid är emot de regler som rebellernas religiösa ledning har beordrat. Inför strid bestryker rebellerna bröstet och pannan med helig olja och ber att kulor inte ska skada dem. Dessa föreskrifter är uttryck för en rationalitet som inte är omedelbart igenkännlig för den utomstående betraktaren. Från ett

antropologiskt perspektiv bör sådana strategier eller besvärjelser inte primärt tolkas som något primitivt eller vidskepligt, utan snarare som ett universellt mänskligt behov att försöka behålla kontroll över situationer där just kontrollen är hotad. För aktörerna handlar det dessutom om att försöka ge situationen mening. På liknande sätt skriver amerikanska soldater budskap på många av de bomber som ska fällas över Afghanistan, även om det bara är de själva som främst kommer att läsa dessa budskap. Ibland förses bomberna med namn tagna från dödssoffrena efter den 11 september 2001, och den fallande bomben kommer därmed att symbolisera något av den personliga hämnden. Också de mest sekulariserade västerländska soldater brukar ha amuletter eller minnesladdade ting med sig i strid. Otaliga är de fantastiska historier om hur en liten bibel eller kanske en plåtask med foton i bröstfickan har räddat livet på soldater som träffats av fiendens välriktade kulor. I en av många filmer om James Bond, denne försvarare av den västliga världsordningen, är det en bunt dollarsedlar i fickan som räddar agenten från en säker död.

Rebellen i målningens vänstra nederkant verkar vara där för att hämta vatten. Han har en plastdunk med sig. Men han kan också vara en så kallad kontrollör ("controller") som alltid flankerar de enskilda rebellenheterna. Deras uppgift är att "öppna" och "stänga" rebellernas väg med vigvatten som förvaras i vattendunkar. Dessa besvärjelser ska göra det svårare för regeringsarmén att förfölja rebellerna. Ofta stänger rebellerna flyktvägen ytterligare genom att lägga ut landminor i sina fotsteg, en krigshandling mer begriplig utifrån ett västerländskt perspektiv. Men rebellen med dunken har ett gevär i sin hand, vilket tyder på att han istället har kommit för att fylla dunken med vatten. Kontrollörer bär inte vapen, inte ens i strid.

Det är lätt att tolka målningen som om den ugandiska armén representerar en modern frälsning, välorganiserad och kontrollerad. Skogen bakom soldaterna förstärker intrycket av kontroll och ordning. Rebellerna, å andra sidan, ger ett kaotiskt intryck. Som redan nämnts skjuter de från höften, som om de blivit överraskade. Det döda trädets grenar är deras enda skydd. Vid horisonten närmar sig en av den ugandiska arméns helikoptrar, en högteknologisk krigsmaskin (rebellerna har inte tillgång till helikoptrar). Med raketerna redo längs sidorna flyger helikoptern längs floden, upplyst av solen. Den kommer för att undsätta regeringstrupperna. I målningen står det förmodat primitiva mot det förmodat moderna. En antropologkollega exemplifierade denna tolkning ganska väl. Utan egentlig kunskap om bakgrunden till målningens motiv eller förhållandena i Uganda, låg hans spontana

sympatier hos rebellerna som har tydliga ansiktsuttryck. För honom representerade de något av Rousseaus ädle vilde som nu attackeras av representanter för västerländsk modernisering, imperialism och kolonialism. En annan antropolog, liksom jag afrikanist, motsatte sig denna tolkning. För honom var det tydligt att målningen var propagandistisk och därmed svartmålade rebellerna. Som en av mina ugandiska vänner sade, citerad ovan, "de är ju så fula".

Till dessa tolkningar vill jag lägga den officiella bilden av konflikten i Uganda, som den till exempel har uttryckts av Yoweri Museveni, Ugandas president sedan 1986 och den som ytterst för kampen mot rebellerna i norr. Rebellerna är "manipulerade av kriminella element som förgiftade soldater med marijuana" och "mysticism och ofattbara lögner", skriver president Museveni (1992:115f, 173) i en av sina böcker. Han fortsätter, att hans egen armé bygger på modern vetenskap medan rebellerna bygger sin kamp på drogmissbruk, mysticism, obskyrt häxeri och bakåtsträvande.

Målningens symbolik är som sagt stark. Floden skär itu motivet. Beträktaren möts av tydliga dikotomier som ljus och mörker, liv och död, ordning och kaos, modernt och primitivt, som alla uppmuntrar tolkningar. Mina egna inlägg i debatten kring denna dokumentära målning finns insprängda här och där, i form av vad antropologerna kallar etnografi. De etnografiska detaljerna kontextualiserar målningen, ger den ett sammanhang och vederlägger alltför långtgående tolkningar som inte har grund i den livsvärld som målningen representerar. Eller snarare, etnografien visar på svårigheten med enkla sammanfattningar, svartvita slutsatser. Som ytterligare en etnografisk detalj kan nämnas att rebellerna till skillnad från regeringsarmén är helnykterister och bestämt tar avstånd från narkotika, till och med tobak. Men media, liksom målningen, har i stora delar svält det svartvita och dikotomiserade perspektivet.

Rebellerna är skyldiga till grymheter som är svåra att förstå. Även om den lättaste vägen givetvis är att låta tavlans symbolspråk tala för sig självt, måste vi fördjupa vår förståelse om de politiska och historiska sammanhang som inbördeskrigets grymheter ingår i. Annars bekräftas bilden av Afrika återigen som den mörkaste av kontinenter som felaktigt antas vara isolerad från övriga världen. Afrikas postkoloniala historia sammanfattas ganska väl av den kenyanske statsvetaren Ali Mazruis (1986:182) något cyniska kommenterar till den marxistiska maktanalysen. Han menar att den slutgiltiga makten inte främst ligger hos dem som har kontroll över

produktionsmedlen ("means of production"), som marxisterna brukar hävda, utan hos dem som har kontroll över destruktionsmedlen ("means of destruction"). En liknande slutsats drog mina informanter, när de hävdade att varken maskingeväret eller landminan (eller för den delen helikoptern) är afrikanska uppfinningar. De är västerländska uppfinningar, från länder som ditt, fick jag höra, och samma argument har den amerikanska antropologen Sharon Hutchinson (1996:103, not 1) mött hos sina informanter i det krigsdabbade södra Sudan.

De ugandiska rebellerna använder landminor som de införskaffat via irakiska ombud, vilket spontant kanske kan tyckas bekräfta den amerikanske presidenten George W. Bushs tal om Irak och vissa andra länder som styrda av onskans axelmakter. President Bush kräver att dessa länders massförstörelsevapen ska destrueras. Samtidigt har Ugandas armé beslagtagit minor från rebellerna som är av belgiskt och italienskt ursprung, vilket gör det svårt att upprätthålla den ensidigt svartvita bilden. För norra Uganda och övriga Afrika är det idag inte hotet om kärnvapen eller andra massförstörelsevapen som är mest akut. Istället är den accelererande globala handeln med landminor och lätta handeldvapen ett större hot. Efter apartheids fall har Sydafrika blivit en av de största inkörsportarna för denna handel till Afrika. Ugandas internationella flygplats i Entebbe har på senare tid blivit en annan central knutpunkt för vapenhandeln till Afrika. FN har länge försökt reglera den globala handeln med lätta vapen, men USA har aktivt motsatt sig dessa försök.

Tavlan som gestaltar arméns bakhåll när rebellerna närmar sig floden, följs i World Visions originalserie av en målning där de kidnappade barnen räddas av armén ("Rescue by the army"). De barn som överlever helikopterns bomber försöker säkerligen fly i det kaos som följer i bombernas spår, och de kan senare tas omhand av den ugandiska armén. I sinom tid, efter tuffa förhör och militärstrategiska undersökningar som kan ta veckor, till och med månader, förflyttas de till World Visions center för barnsoldater eller till någon av de andra barnorganisationerna som finns på plats. För andra barn representerar inte helikoptern eller regeringsarmén någon räddning, vilket den tragiska utgången av bakhållet i kitgumdistriktet vittnar om. Än andra förblir fångslade, kanske till och med dragna inför krigs- eller civilrätt. World Vision gör ett viktigt arbete med de barnsoldater som finner en väg tillbaka till samhället. Men som ofta är fallet med humanitära insatser, finns stundtals en naiv övertro på att den internationella insatsen är neutral och utan symbolisk potential, och därmed ickepolitisk. Så fungerar det sällan i mottagarnas ögon. Som jag visat,

blir konstnärens målning av bakhållet snarast ett inlägg i debatten om kriget i norra Uganda. Så kan också World Visions väggmålningar fungera i betraktarens ögon. Sådana debattinlägg är inte alltid synliga för en utomstående betraktare eller ens för det internationella biståndssamfundet. Mina informanter i Uganda såg dock omedelbara, politiska budskap i den målning jag fick av konstnären, liksom de dagligen ser politiska dimensioner i det internationella samfundets humanitära bistånd som för varje dag, och för varje år, blir alltmer inbäddat i krigets komplexa realpolitik.

Noter

Jag vill tacka Helena Edin, Urban Ericsson och redaktionen för *Nätverket* för kommentarer på denna text (och andra kolleger för kommentarer på tavlan!). Jag står själv för översättningen från engelskan av de citat som förekommer i texten. Artikeln är del i ett pågående doktorandprojekt i kulturantropologi, finansierat av Sida/SAREC. Bidrag till fältarbete i Uganda har lämnats av Humanistiska och samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR), Helge Ax:son Johnsons Stiftelse, Olof Palmes Minnesfond för internationell förståelse och gemensam säkerhet, och Stiftelsen Lars Hiertas Minne.

1.

Den fullständiga serien inkluderar följande motiv/titlar: 1) "Peaceful Acholi homestead", 2) "Attack by rebels", 3) "Abduction", 4) "Pursuit by army", 5) "Crossfire/ambush", 6) "Rescue by the army", 7) "Army handover rescued abductees to World Vision", 8) "Arrival at World Vision centre", 9) "Medical treatment", 10) "Documentation by World Vision staff", 11) "Various skills training", 12) "Reunion (boarding vehicle for going home)", 13) "Parents receiving a child".

Litteratur

- Firth, Raymond William. 1973. *Symbols: Public and private*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Gulu Archdiocese. 2003. *Justice and Peace News. A monthly newsletter of the Justice and Peace Commission of Gulu Archdiocese*. 2(8).
- Hutchinson, Sharon Elaine. 1996. *Nuer dilemmas: Coping with money, war, and the state*. Berkeley: University of California Press.
- Mazrui, Ali. A. 1986. *The Africans: A triple heritage*. London: BBC Publications.
- Museveni, Yoweri K. 1992. *What is Africa's problem?* Kampala: NRM Publications.
- Rodriguez, Carlos. 1998. Children killed in UPDF - rebels skirmish (opublicerat dokument). Kitgum: Catholic Justice and Peace Commission.
- US Department of State, The. 2001. Statement on the designation of 39 organizations on the USA Patriot Act's "Terrorist exclusion list" as of December 5, 2001 (från internet den 4e mars 2002). Hemsida: <<http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2001/6695.htm>>
E-post: <publicaffairs@us-state.gov>.